

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 16 (2006)

Κοινωνικό κεφάλαιο

**Karl Polanyi, Ο μεγάλος μετασχηματισμός:
Ανθρωπολογική και ιστορική κριτική της
οικονομίας της αγοράς**

Μιχάλης Σκομβούλης

doi: [10.12681/sas.890](https://doi.org/10.12681/sas.890)

Copyright © 2015, Μιχάλης Σκομβούλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σκομβούλης Μ. (2015). Karl Polanyi, Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Ανθρωπολογική και ιστορική κριτική της οικονομίας της αγοράς. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16, 285–310. <https://doi.org/10.12681/sas.890>

Ξαναδιαβάζοντας τους κλασικούς

**Karl Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός:*
ανθρωπολογική και ιστορική κριτική της
οικονομίας της αγοράς**

Μιχάλης Σκομβούλης*

1. Εισαγωγή

Στις συζητήσεις των τελευταίων δέκα περίπου ετών για τη φύση της οικονομικής επιστήμης και τη σχέση της με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, αλλά και τις γενικότερες εκφάνσεις του κοινωνικού, σημαντική θέση έχει καταλάβει η άποψη περί 'ιμπεριαλισμού' της σύγχρονης νεοκλασικής θεωρίας (Fine 1999), η οποία θεωρεί δεδομένο ότι οι άνθρωποι στις καθημερινές τους δραστηριότητες δρουν ως εάν να ήταν τα μεγιστοποιητικά-ατομικιστικά υποκείμενα που αυτή προϋποθέτει. Το νεοκλασικό οικονομικό μοντέλο δεν επεκτάθηκε μόνο στα γνωστικά πεδία άλλων επιστημών, όπως π.χ. της πολιτικής επιστήμης, αλλά προσέφερε εξηγήσεις για το σύνολο σχεδόν των ανθρώπινων εκδηλώσεων, όπως του θεσμού της οικογένειας, αλλά και αντών ακόμη των αισθητικών προτιμήσεων, μετατρέπόμενο έτσι σε μια καθολική ανθρω-

* Πολιτικός επιστήμονας, υποψήφιος διδάκτωρ Πανεπιστημίου Paris I.

πολογία. Όσοι απορρίπτουν αυτή την αξίωση ισχυρίζονται ότι όχι μόνο το ανθρώπινο πράττειν δεν διέπεται από αυτόν τον ατομικιστικό οικονομικό ορθολογισμό, αλλά ότι, αντιθέτως, το οικονομικό πρότυπο συμπεριφοράς, ακόμη και όταν εκδηλώνεται, είναι ενταγμένο/ ενσωματωμένο [embedded]¹ σε ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που το καθορίζουν και το οριοθετούν. Επιπλέον, η τάση αυτονόμησης και επέκτασης του οικονομικού προτύπου στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς δεν ερμηνεύεται ως εσωτερική 'ορθολογική' εξέλιξη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά ως επιβολή ενός ορισμένου τύπου συμπεριφοράς στους υπόλοιπους, που προέρχεται από την εξαναγκαστική φύση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και πραγματοποιείται με την καθοριστική στήριξη του κράτους (Bourdieu 1997: 61-66).

Αυτός που πρώτος άσκησε τέτοιου τύπου κριτική στη φιλελεύθερη θεωρία της αυτονομίας της οικονομίας της αγοράς ήταν ο Karl Polanyi στο έργο του *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* [*The Great Transformation*, 1944] –παρέλαβε την εν πολλοίς ανθρωπολογική προβληματική της 'ένταξης' των οικονομικών ανταλλαγών εντός ενός συνόλου κοινωνικών σχέσεων και συνθέτοντάς την με την ιστορία της αστικής κοινωνίας παρήγαγε μια ολοκληρωμένη κοινωνική θεωρία. Ο συνδυασμός της ανθρωπολογικής και ιστορικής μεθόδου στο έργο αυτό αντιστοιχεί σε μια διεπιστημονική προσέγγιση η οποία, αφενός, έχει συνέπειες για τη μεθοδολογία της οικονομικής θεωρίας και, αφετέρου, ασκεί κριτική στη δόμηση της κοινωνίας πάνω στις αρχές της αγοράς από τον 19^ο αιώνα και μετά. Όσον αφορά το πρώτο σκέλος, ο Polanyi θεμελίωσε τη διάκριση μεταξύ της 'υποστασιακής' [substantialist] και της 'φορμαλιστικής' προσέγγισης στην οικονομία (Stanfield 1982: 33-41, Δημητρίου 1979: 39-41). Κατά την πρώτη, την υποστασιακή προσέγγιση, η οικονομική δραστηριότητα ριζείται ως η θεσμισμένη ανταλλαγή μεταξύ ανθρώπου και φύσης, επιλέγει δηλαδή έναν πραγματολογικό –αναφέρεται στις υλικές δυνάμεις που κινητοποιεί ο άνθρωπος για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του– και έναν ολιστικό-κοινωνιοκεντρικό ορισμό –εντάσσει την οικονομική δραστηριότητα εντός των κοινωνικών θεσμών. Κατά τη δεύτερη, τη φορμαλιστική προσέγγιση, η οικονομική επιστήμη είναι η μελέτη της ορθολογικής συμπεριφοράς με την οποία το άτομο συνδυάζει περιορισμένα μέσα με εναλλακτικές χρήσεις για να επιτύχει όσο το δυνατόν περισσότερους σκοπούς,² διατύπωση που αποτελεί τον κυρίαρχο ορισμό του αντικειμένου των νεοκλασικών οικονομικών μέχρι και σήμερα.³

Έχοντας αυτή τη διαφορετική αντίληψη της οικονομίας και αντιμετώπιζοντας υπό το πρίσμα της τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, ο Polanyi ασκεί

κριτική στην 'οικονομιστική πλάνη' των οικονομολόγων από την εποχή του Adam Smith και μετά, στην τάση τους δηλαδή να θεωρούν την οικονομία της αγοράς ως το κυρίαρχο και τελειότερο πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης. Επιδιώκει δε στο *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* (εξής MM), μέσω της ιστορικής έκθεσης της ανόδου και της παρακμής της οικονομίας της αγοράς, να αποδείξει ότι η αγορά όχι μόνο δεν αποτελεί το βέλτιστο κοινωνικό σύστημα, αλλά και ότι οι καταστροφές που επιφέρει την καθιστούν ασυμβίβαστη με την ίδια την έννοια της κοινωνικότητας.

Θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούν εδώ κάποια στοιχεία από τη διανοητική βιογραφία του Polanyi, προκειμένου να γίνει κατανοητό το πλαίσιο άρθρωσης του MM. Ο Karl Polanyi (1886-1964),⁴ στοχαστής 'νομάς', όπως διαβάζουμε στο βιογραφικό σημείωμα της ελληνικής μετάφρασης του βιβλίου, έζησε σε πέντε διαφορετικές χώρες και έγραψε σε τρεις γλώσσες. Υπήρξε άνθρωπος με άμεση συμμετοχή στις ιστορικές εξελίξεις της εποχής του: νεαρός στη Βουδαπέστη, όπου γεννήθηκε και απέκτησε νομική και κοινωνιολογική παιδεία, συμμετέχει στον 'Κύκλο του Γαλιλαίου', μια πολιτικο-επιστημονική ομάδα με προοδευτικές ιδέες, απορρίπτει τον ντετερμινισμό της Β' Διεθνούς, επηρεάζεται από τον αναρχοσυνδικαλισμό του Erwan Szabo και αντιμετωπίζει με συμπάθεια τον ουγγρικό μπολσεβικισμό του Béla Kun. Από τη δεκαετία του 1920 εγκαθίσταται μόνιμα στη Βιέννη, όπου και έρχεται σε επαφή με τον διαλεκτικό μαρξισμό (Lukacs), τη βεμπεριανή κοινωνιολογία και την κοινωνιολογία της γνώσης (Mannheim). Η ανάληψη της διεύθυνσης ενός σεμιναρίου θα του δώσει τη δυνατότητα το 1922 να καλέσει τον von Mises και να αντιπαρατεθεί μαζί του με σφοδρότητα σχετικά με τη διαμάχη του σοσιαλιστικού υπολογισμού, υποστηρίζοντας μια άποψη που διέφερε εξίσου από τον ορθόδοξο διευθυνόμενο σοσιαλισμό και πλησίαζε την έννοια της αυτοδιαχείρισης. Την περίοδο 1924-1933 εργάζεται ως δημοσιογράφος στην εφημερίδα Österreichische Volkswirt και παρακολουθεί από κοντά την οικονομική και πολιτική κρίση. Η άνοδος του εθνικοσοσιαλισμού θα τον αναγκάσει να καταφύγει το 1933 στην Αγγλία, όπου και γνωρίζει την ανθρωπολογία του Malinowski, και από εκεί στις ΗΠΑ, όπου τον βρίσκει η έναρξη του πολέμου. Εκείνη την περίοδο θα γράψει και το *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*. Το 1947 θα αναλάβει θέση καθηγητή Οικονομικής Ιστορίας στο πανεπιστήμιο Columbia και από τότε ως το τέλος της ζωής του το ενδιαφέρον του θα στραφεί στη μελέτη των προνεωτερικών κοινωνιών. Τα έργα του *Trade and Market in Early Empires* (1957), *Dahomey and the Slave Trade* (1966) και *Livelihood of Man* (1977) είναι τα κυριότερα προϊόντα της περιό-

δου, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* παραμένει όμως το *opus magnum* του, καταρχάς λόγω της εξαιρετικά μεγάλης επιρροής του και, εν συνεχεία, επειδή συμπυκνώνει το σύνολο των προβλημάτων που τον απασχόλησαν.

2. Οι κύριες ιδέες του *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*

Η κατάρρευση του πολιτισμού του 19^{ου} αιώνα

Ο Polanyi παίρνει ως αφετηρία της ανάλυσής του τη διαπίστωση ότι το πολιτικο-οικονομικό σύστημα του 19^{ου} αιώνα έχει καταρρεύσει και επιχειρεί μια ανακατασκευή αυτής της διαδικασίας κατάρρευσης. Στηριζόμενος στη μεθοδολογική επιλογή να αναζητήσει τον προσδιορισμό της κατάστασης στις ίδιες θεσμικές καταγωγές της (MM: 11),⁵ ισχυρίζεται ότι το σύστημα του 19^{ου} αιώνα βασίστηκε σε τέσσερις θεσμούς, δύο πολιτικούς και δύο οικονομικούς: την ισορροπία των μεγάλων δυνάμεων, το φιλελεύθερο κράτος, τον κανόνα του χρυσού και την αυτορρυθμιζόμενη αγορά.

Ο 19^{ος} αιώνας παρουσίασε μια μακρόχρονη ειρήνη, ως αποτέλεσμα της ισορροπίας των μεγάλων κρατών, της λεγόμενης Ευρωπαϊκής Συμφωνίας, η οποία όμως υποβασταζόταν από λανθάνουσες κοινωνικές δράσεις, με κυριότερη την αλληλοδιαπλοκή των οικονομικών συμφερόντων αυτών των κρατών. Ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο αυτό απέκτησε η διεύρυνση του τραπεζικού συστήματος που, συνδεδεμένο με τα επιχειρηματικά συμφέροντα και με τη συνδρομή του κράτους, δημιούργησε ένα διεθνές επενδυτικό κεφάλαιο, τη λεγόμενη ‘υψηλή πίστη’ [haute finance]. Το κίνητρο του κεφαλαίου ήταν το κέρδος, όμως κάτι τέτοιο εξυπηρετούνταν μόνο από τη διεθνή ειρήνη, και γι’ αυτό ασκούσε ολόένα αυξανόμενη επιρροή στις κυβερνήσεις, προκειμένου να διασφαλίζεται η συναίνεση μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. Ο ρόλος του κεφαλαίου στη διατήρηση της ειρήνης ήταν λοιπόν ιδιαιτέρως λειτουργικός: ‘εφόσον αυτό το σύστημα απαιτούσε ειρήνη για να λειτουργήσει, η ισορροπία δυνάμεων εφευρέθηκε για να εξυπηρετήσει αυτόν τον σκοπό’ (MM: 24). Την ίδια στιγμή οι απαιτήσεις του υπαγόρευαν την επιβολή ενιαίας οικονομικής πολιτικής και ελέγχου των μικρότερων κρατών ως επιρρεπή στις αναταραχές: ο έλεγχος αυτός επιτυγχάνονταν με την πολιτική επιβολή των μεγάλων δυνάμεων και είχε ως συνέπεια τον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Το επενδυτικό κεφάλαιο συνδέθηκε έτσι με τον ιμπεριαλισμό, αλλά αυτός ακριβώς ο ιμπεριαλισμός αποσόβησε τη μεγαλύτερη σύρραξη.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1870 αρχίζουν να εμφανίζονται διαλυτικές

τάσεις. Πολιτικοί παράγοντες, κυρίως η ισχυροποίηση της Γερμανίας και ο αυξανόμενος ανταγωνισμός για αποικίες, κατέδειξαν τα όρια του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία μετατράπηκε σταδιακά σε ανταγωνισμό δύο στρατοπέδων. Οι συνέπειες της κατάρρευσης της τεχνητής, όπως την αποκαλεί ο Polanyi, οικονομικής οργάνωσης του 19^{ου} αιώνα δεν θα γίνουν κατανοητές αν περιοριστούμε στη σύγκρουση του 1914-18, αφού επεκτείνονται και στις δύο επόμενες δεκαετίες. Η δεκαετία του 1920 χαρακτηρίζεται 'συντηρητική' αφού στιγματίστηκε από τις αποτυχημένες προσπάθειες παλινόρθωσης του πολιτικού status quo (η Κοινωνία των Εθνών θα αντικαθιστούσε την Ευρωπαϊκή Συμφωνία) και κυρίως του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος μέσω της αποκατάστασης του κανόνα του χρυσού. Για τη δυτική συνείδηση των αρχών του 20^{ου} αιώνα ο κανόνας του χρυσού αντιπροσώπευε ένα είδος παγκόσμιας αλληλεγγύης (ακόμη και οι επαναστάσεις του 1917-20 έθεταν ως στόχο τη νομισματική σταθερότητα). Ο κανόνας αυτός είχε συνδεθεί με την οικονομική ευημερία, τα αποτελέσματα που επέφεραν όμως τα μέτρα για την προστασία του νομίσματος ήταν ακριβώς τα αντίθετα και οδήγησαν σε στραγγαλισμό του ελεύθερου εμπορίου. Η δεκαετής εκείνη προσπάθεια έκλεισε άδοξα με την καταστροφή του 1929· η ένταση και η έκταση της κρίσης αποδεικνύει κατά τον Polanyi σε ποιον βαθμό είχε εισχωρήσει μια πλήρως μονεταριστική οικονομία στη ζωή της κοινωνίας, με τον πληθυσμό να έχει αποκτήσει οικονομική συνείδηση στην καθημερινή του ζωή.

Η κατάρρευση του συστήματος του κανόνα του χρυσού είναι εκδήλωση μιας ευρύτερης εξέλιξης, της οποίας κυριότερη έκφραση ήταν η εμφάνιση καθεστώτων, όπως ο σοσιαλισμός και ο φασισμός, τα οποία ενώ διατηρούσαν τη ζωτική δύναμη της τεχνικής του 19^{ου} αιώνα απέρριπταν το ίδιο το κέντρο της κοινωνικής του οργάνωσης, δηλαδή τον θεσμό της αγοράς. Ο ριζοσπαστισμός αυτής της εξέλιξης δίνει στον Polanyi την αφορμή να διατυπώσει τη βασική θέση του: 'ότι δηλαδή η ρίζα του κατακλυσμού εντοπίζεται στο ουτοπικό εγχείρημα του οικονομικού φιλελευθερισμού να δημιουργήσει ένα σύστημα αυτορρυθμιζόμενης αγοράς' (MM: 35). Η ιδιαιτερότητα του πολιτισμού του 19^{ου} αιώνα ήταν ότι στηρίχθηκε αποκλειστικά σε οικονομικά θεμέλια (στην επιδίωξη του κέρδους). Επομένως, για τη βαθύτερη κατανόηση του μετασχηματισμού, θα πρέπει να στραφούμε στην άνοδο και την πτώση της οικονομίας της αγοράς και, ιδιαιτέρως, στην κοιτίδα της, την Αγγλία.

Η διαμόρφωση της κοινωνίας ως οικονομία της αγοράς

Από τον 18^ο αιώνα το καινοφανές –που εκπλήσσει– είναι η απότομη βελτίωση των μέσων παραγωγής. Η φιλελεύθερη φιλοσοφία απέτυχε σαφέστατα να κατανοήσει την κοινωνική αλλαγή, αφού αγνόησε τις εμπλεκόμενες σε αυτή πολιτικές δυνάμεις προς όφελος μιας μυστικιστικής πίστης στην ανθόρμητη πρόοδο και την ασύνειδη ανάπτυξη. Σκοπός του Polanyi είναι να καταδείξει τη σύνδεση των αλλαγών που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση με τις αλλαγές του κινήματος των περιφράξεων.⁶ Οι περιφράξεις των κοινόχρηστων εκτάσεων γης και μετατροπής τους σε βοσκοτόπια, που ξεκίνησε στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, είχε καταστροφικές συνέπειες για τους φτωχούς της υπαίθρου, λόγω της αρπαγής και καταστροφής της γης τους από τους ευγενείς. Την περίοδο 1490-1640, ο βασιλιάς και το συμβούλιο του προσπάθησαν να διατηρήσουν τη συνοχή της κοινότητας και να προστατεύσουν τον πληθυσμό της υπαίθρου απέναντι στις συνέπειες των περιφράξεων. Η προσπάθεια τους ήταν καταδικασμένη να αποτύχει αφού η νέα οικονομική δυναμική συνδεόταν με τους θεσμούς του Συντάγματος και του κοινοβουλίου, οι οποίοι τελικά επικράτησαν. Ο Polanyi, ως αντίθετος σε μια πίστη στην αυτόματη πρόοδο που εξοβελίζει εντελώς το πολιτικό στοιχείο και τυποποιεί το στοιχείο της αλλαγής, καταδεικνύει ότι αυτές οι πολιτικές παρεμβάσεις, παρότι ηττήθηκαν, είχαν ευεργετικές συνέπειες για τον πληθυσμό, αφού μπόρεσαν να επιβραδύνουν την ταχύτητα των αλλαγών, βοηθώντας στην προσαρμογή του σε αυτές.

Παρόλα αυτά, οι συνέπειες των περιφράξεων για τους φτωχούς δεν συγχρίνονται με τις φρικαλεότητες και την εξουθένωση των ανθρώπων που ακολούθησε τη βιομηχανική επανάσταση. Η θέση του Polanyi είναι ότι

η καταστροφή αυτή ήταν επακόλουθο ενός τεράστιου κινήματος οικονομικής βελτίωσης και ότι ένας εντελώς νέος θεσμικός μηχανισμός είχε αρχίσει να ενεργεί στη δυτική κοινωνία... η ιστορία του πολιτισμού του 19^{ου} αιώνα ήταν κυρίως απόπειρες να προστατευθεί η κοινωνία από τις καταστροφές που έφερε ο μηχανισμός αυτός (MM: 43).

Η ιδέα της οικονομίας της αγοράς ήταν ο πυρήνας αυτών των αλλαγών: η παραγωγή με βάση εξειδικευμένες μηχανές, με την οποία ταυτίστηκε η βιομηχανική επανάσταση, ήταν δυνατή μόνο αν συνδεόταν με το σύστημα της αγοράς και της πώλησης. Το κίνητρο του κέρδους αντικατέστησε το κίνητρο της παραγωγής για τη συντήρηση, όλες οι συναλλαγές διαμεσολαβούνταν από το χρήμα, η εμπορευματοποίηση κατέλαβε τις ίδιες τις έννοιες των

ανθρώπων σχέσεων και του φυσικού περιβάλλοντος αποδιαρθρώνοντάς τες.

Το κέντρο αυτού του νέου κοινωνικού σχηματισμού, η οικονομία της αγοράς, οριζόταν ως ένα πλήρως αυτόνομο και αυτορρυθμιζόμενο σύστημα που είχε την τάση να επεκτείνεται, αποτέλεσμα της φυσιολογικής εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Ο Adam Smith ήταν ο θεμελιωτής αυτής της πλάνης η οποία ισχυριζόταν ότι η τάση προς συναλλαγή ήταν μια φυσική κλίση του ανθρώπου.⁷ Θεμελίωσε πάνω της τη δυναμική του καταμερισμού εργασίας και τη δημιουργία της αγοραίας νοοτροπίας, η οποία έχει την τάση να αγνοεί τα πολιτισμικά δεδομένα όλων των προηγούμενων εποχών. Αντιθέτως, ο Polanyi δείχνει ότι σε καμία προηγούμενη κοινωνία δεν υπάρχει αυτή η έννοια του συναλλασσόμενου ανθρώπου –στις παραδοσιακές κοινωνίες η οικονομία θεμελιωνόταν στις κοινωνικές σχέσεις και ο βασικός σκοπός τους ήταν η διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Ο Polanyi για να τεκμηριώσει τις θέσεις του στηρίζεται στις ανθρωπολογικές μελέτες του Thurnwald και, κυρίως, του Malinowski για τα νησιά Τρόμπριαντ, που αναφέρονται σε θεσμούς όπως το ‘κούλα’ και το ‘πότλας’ και φανερώουν ότι τα μη αγοραία συστήματα λειτουργούν μέσω της ανادιανομής, της συμμετρίας και της κεντρικότητας και δημιουργούν τεράστια εμπορικά δίκτυα που εξυπηρετούν σκοπούς πολύ διαφορετικούς από το κέρδος. Εκείνος όμως που θεμελίωσε συστηματικά τη ριζική διαφορετικότητα της έννοιας της συναλλαγής στις προ-αγοραίες κοινωνίες είναι ο Marcel Mauss, ο οποίος κατέδειξε ότι στις κοινωνίες αυτές οι ανταλλαγές είχαν μορφή δώρου, φαινομένου που εξυπηρετεί λειτουργίες πολύ ευρύτερες από τη στενά οικονομική και κινητοποιεί την ολότητα των θεσμών μιας κοινωνίας όντας ταυτόχρονα θρησκευτικό, πολιτικό, νομικό –έχοντας εν ολίγοις τον χαρακτήρα του ολικού κοινωνικού φαινομένου (Μω 1979: 116, 171)⁸ πρόκειται επομένως για τη χαρακτηριστική περίπτωση του φαινομένου της ‘ένταξης’.

Ακόμη και στην αρχαία Ελλάδα, συνεχίζει ο Polanyi, παρά το εκτεταμένο εμπόριο η οικονομία νοούνταν ως οικιακή οικονομία, όντας τελείως διαφορετική από τη σύγχρονη economy, όπως φαίνεται σαφέστατα από τις αναλύσεις του Αριστοτέλη ο οποίος χαρακτήριζε την παραγωγή με σκοπό το κέρδος ως αφύσικη (ΜΜ: 55).⁹ Όλα τα κοινωνικά συστήματα μέχρι και τη φεουδαρχία ενέτασσαν την οικονομία στην ευρύτερη κοινωνικότητα και λειτουργούσαν με βάση την αμοιβαιότητα, τη διανομή και την αυτοσυντήρηση και όχι με βάση το κέρδος.¹⁰

Οι αγορές άρχισαν να ενδυναμώνονται και να διευρύνονται από τον 16^ο

αιώνα, η έννοια όμως της αγοράς έγινε πραγματικά κυρίαρχη έναντι της υπόλοιπης κοινωνίας μόνο από τον 19^ο αιώνα και μετά. Έτσι η οικονομία συγκροτείται ως αυτόνομος θεσμός που προεξοφλεί την ένταξη της κοινωνίας εντός του, γι' αυτό η ορθόδοξη οικονομική θεωρία στηρίχθηκε εξαρχής στον υπερτονισμό της αυτονομίας και της φυσικότητας της αγοράς. Στην πραγματικότητα, οι αγορές δεν προήλθαν από μεμονωμένες πράξεις ανταλλαγής –οι τοπικές αγορές είναι πανάρχαιο φαινόμενο και περιβάλλονταν από κοινωνικές δικλίδες ασφάλειας, ταμπού και κοινωνικούς κανόνες που δεν επέτρεπαν την εξάπλωσή τους. Αλλά και η εξέλιξη προς τη σύγχρονη μορφή αγοράς είναι πολύ διαφορετική απ' όσο υποθέτει η οικονομική θεωρία. Η πρώτη μορφή εμφάνισης της αγοράς καπιταλιστικού τύπου ήταν το χονδρεμπόριο, που κάλυπτε μεγάλες αποστάσεις, και το οποίο οργάνωσε το κράτος¹¹ από τον 16^ο αιώνα και γέννησε αυτό που ονομάστηκε μερκαντιστικό σύστημα. Ο μερκαντισμός εξυπηρετούσε δύο προκλήσεις: στην εξωτερική πολιτική δημιούργησε ισχυρά κράτη που προωθούσαν το αποικιακό εμπόριο και στην εσωτερική πολιτική συνέβαλε στην ενοποίηση των περιοχών σε κράτη μέσω του μηχανισμού του κεφαλαίου και της δημιουργίας ζωνών εθνικού εμπορίου. Ως σύστημα αποσκοπούσε στη συνολική ρύθμιση της εθνικής οικονομικής ζωής από το κράτος, προκειμένου να αποφευχθεί το μονοπώλιο που παράγει ο ανταγωνισμός· το δε αποτέλεσμα ήταν ότι επεκτάθηκαν σημαντικά οι δυνατότητες του εμπορίου υπό την κυριαρχία όμως του στοιχείου της θεσμικής ρύθμισης, με τις αγορές να αποτελούν μόνο ένα συμπληρωματικό στοιχείο.

Αντίθετα με τον μερκαντισμό, το σύστημα της οικονομίας της αγοράς κατευθύνεται μόνο από τις αγορές και οι άνθρωποι εξαρτώμενοι από την αρχή της μεγιστοποίησης του κέρδους δημιουργούν αγορές για τα πάντα. Το πλέον διακριτό γνώρισμα αυτής της οικονομίας σε σχέση με τον μερκαντισμό είναι για τον Polanyi η απόδοση πλασματικής εμπορικής ιδιότητας στην εργασία, τη γη και το χρήμα, με τη δημιουργία ξεχωριστών αγορών για το καθένα από αυτά, με πιο σημαντική βέβαια την εμπορευματοποίηση της εργασίας, αφού συνοδεύεται και με αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων. Η νοητική κατασκευή του εμπορεύματος γίνεται η ζωτική αρχή λειτουργίας για ολόκληρη την κοινωνία, και ό,τι θα προσπαθούσε να την περιορίσει έπρεπε να εξαλειφθεί. Στην πράξη, αυτές οι πλασματικές κατασκευές δεν κυριαρχούν ποτέ πλήρως –αν γινόταν κάτι τέτοιο το σύστημα θα κατέρρεε μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα λόγω της καταστροφής των ανθρώπων, φυσικών και επιχειρηματικών του πόρων. Η απειλή αυτής της καταστροφής γεννά

αυτόματα ένα κίνημα αυτοπροστασίας της κοινωνίας το οποίο, προστατεύοντας αυτές τις τρεις αγορές, της εργασίας, της γης και του χρήματος, επιτρέπει στις πόλεις να λειτουργούν ελευθέρω.

Ο Polanyi θεματοποιεί εδώ για πρώτη φορά το ζήτημα που θα τον απασχολήσει σε όλο το τρίτο μέρος του βιβλίου: την τάση αυθόρμητης αντίδρασης της κοινωνίας απέναντι στην καταστροφική απειλή της αγοράς και αναφέρεται στην πρώτη προσπάθεια αντίστασης ενάντια στη δημιουργία ενός συστήματος αγοράς εργασίας, στη Speenhamland του 1795. Ο νόμος της Speenhamland που όριζε επιδόματα μισθού ανάλογα με το κόστος του ψωμιού, απέτελεσε τη 'νομοθετική υπεράσπιση του δικαιώματος της επιβίωσης' (MM: 79). Επρόκειτο όμως για προσπάθεια αναβίωσης του παραδοσιακού, πατερναλιστικού τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας που προερχόταν από την ύπαιθρο, σκόπευε στην προστασία των αγροτών και στρεφόταν ενάντια στη φιλελεύθερη ελσαβετιανή πρόνοια. Δημιούργησε μια ανοιχτή πληγή στην κοινωνία ανάμεσα στον πατερναλιστικό τρόπο προστασίας της εργασίας και την πίεση της αυτονομούμενης αγοράς και εντέλει κινδύνευσε να εξοντώσει αυτούς που επιδίωκε να προστατεύσει, αφού ουσιαστικά επιδοτούσε τους εργοδότες μέσω της συνεχούς συμπίεσης των μισθών υπέρ των επιδομάτων. Τα επιδόματα τελικά επέδρασαν καταστροφικά και στην παραγωγικότητα την περίοδο 1815-1830, μειώνοντας τους πραγματικούς μισθούς και τη φορολογία.

Το σύστημα της Speenhamland ερχόταν σε αντίθεση με τη δυναμική του καπιταλισμού (MM: 90) και γι' αυτό συνέβαλε στην προϊούσα εξαθλίωση των κατοίκων της υπαίθρου, στην αύξηση της ανεργίας και τη δημιουργία ενός βιομηχανικού εφεδρικού στρατού, τελικά στην ίδια τη δημιουργία της αγοράς εργασίας· η ανάκλησή του από το 1834, επιβεβαίωσε ουσιαστικά την αυτοκαταστροφή του. Ταυτόχρονα, η δημιουργία μιας καπιταλιστικής αγοράς εργασίας άνοιξε το δρόμο σε μια άλλη εξέλιξη, τη δημιουργία της εργατικής τάξης –οι εργάτες καταλαβαίνουν στο εξής τη διπλοπροσωπία του φιλανθρωπικού συστήματος που τους εμπόδιζε να συγκροτηθούν σε τάξη. Ο Robert Owen¹² ήταν εκείνος που είδε πρώτος ότι πίσω από το πέπλο της οικονομίας της αγοράς βρισκόταν η κοινωνία της αγοράς. Πρότεινε μορφές οργάνωσης της εργασίας και λύσεις για την καταπολέμηση της φτώχειας που θα αποτελούσαν την πρώτη μορφή συνδικαλιστικών διεκδικήσεων για τα επόμενα εκατό χρόνια. Οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί είχαν εξίσου κατανοήσει την ανεπάρκεια της παραδοσιακής πρόνοιας: εμφανίστηκαν απόψεις όπως του Bentham που αποσκοπούσαν στην 'επιστημονική' αξιοποίηση των

φτωχών. Τόσο ο Owen, όσο και ο Bentham συμφωνούσαν ότι έπρεπε να υπάρξει μια συστηματική αντιμετώπιση της φτώχειας, διαφωνούσαν μόνο ως προς τα μέσα και τους σκοπούς της· η χριστιανική ενότητα της παραδοσιακής κοινωνίας είχε ανααιρεθεί και συγκροτήθηκαν τα δύο αντίπαλα έθνη, του κεφαλαίου και της εργασίας, ‘ανεξάρτητα από τα όσα τους επιφύλασσε το μέλλον, η εργατική τάξη και η οικονομία της αγοράς εμφανίστηκαν στην ιστορία μαζί’ (MM: 101).

Συνέπεια της διαμόρφωσης της κοινωνίας ως οικονομίας της αγοράς και της δημιουργίας μιας ελεύθερης αγοράς εργασίας, ήταν η γέννηση της πολιτικής οικονομίας, μιας επιστήμης της οποίας οι σιδερένιοι νόμοι και οι αρχές της αρμονίας των συμφερόντων –που της έδιναν μια διάσταση ‘παγκοσμιοποίησης’– καλούνταν να ερμηνεύσουν το ‘παράδοξο’ της νέας αστικής κοινωνίας, δηλαδή τη συνύπαρξη της ανέχειας με την οικονομική πρόοδο. Ο Adam Smith, ως ο πρώτος που ανήγαγε τον υλικό πλούτο σε ξεχωριστό πεδίο μελέτης, κλήθηκε να αντιμετωπίσει αυτό το παράδοξο, έχοντας μια θεωρητική στάση που διέφερε ριζικά από τη μετέπειτα οικονομική θεωρία. Ο Polanyi σημειώνει με έμφαση ότι ένας βαθύς ανθρωπισμός διαπνέει το έργο του (MM: 112), το οποίο τοποθετεί στο κέντρο του την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την εργασία ως έλλογη παραγωγική δραστηριότητα. Γι’ αυτόν η έννοια του πλούτου εξαρτάται από μια σειρά κοινωνικών παραγόντων και όχι από έναν προσδιορισμό της κοινωνίας από την οικονομική σφαίρα, η καθολική υπεραφθονία που συνεπάγεται βελτίωση των μέσων παραγωγής πρέπει να συνεπάγεται και την ευτυχία για το σύνολο των μελών της κοινωνίας.¹³

Ο ανθρωπισμός του Adam Smith θα αντικατασταθεί από το σκληρό νατουραλισμό της μετέπειτα πολιτικής οικονομίας· θεωρητικοί όπως ο Townsend θα επιδιώξουν να θεμελιώσουν την ανθρώπινη κοινότητα στη σκοπιά των ζώων,

οι οικονομολογοί ξεπέρασαν γρήγορα τον ουμανισμό του Adam Smith και υιοθέτησαν τις αντιλήψεις του Townsend. Ο νόμος του πληθυσμού του Malthus και ο νόμος της μειούμενης απόδοσης του Ricardo κατέστησαν τη γονιμότητα ανθρώπου και γης, θεμελιώδες στοιχείο της νέας πραγματικότητας που η ύπαρξη της είχε μόλις αποκαλυφθεί. Η οικονομική κοινωνία είχε διαχωριστεί από το πολιτικό κράτος (MM: 115).

Ο Polanyi, κάνοντας αναλύσεις που σήμερα θυμίζουν τις γενεαλογίες του Foucault, δείχνει πως η ένδεια γινόταν πλέον αντιληπτή ως έκφραση της φύσης στην κοινωνία και εμφανιζόταν ως αναπόσπαστο και λειτουργικό

κομμάτι της κοινωνικής ευμάρειας (Bentham). Την τάση φυσικοποίησης των νομών της πολιτικής οικονομίας, ο Polanyi την αποδίδει στη στρέβλωση που επέφερε η εφαρμογή του συστήματος της Speenhamland, δημιουργώντας ουσιαστικά έναν καπιταλισμό χωρίς αγορά εργασίας: οι οικονομολόγοι με αυτούς τους νόμους προσπάθησαν να επιβάλουν την αναγκαιότητα μιας αγοράς εργασίας. Η αντιφατικότητα της κοινωνικής κατάστασης αντικατοπτρίζεται στο έργο του μεγαλύτερου οικονομολόγου της εποχής, του Ricardo, στον οποίο ο νατουράλισμός αντισταθμίζεται από τη διατήρηση ενός έντονα ανθρωπιστικού στοιχείου, όπως φαίνεται από την αναγωγή όλων των αξιών στην εργασία. Και πάλι στον Owen, ο Polanyi διακρίνει εκείνον που μπόρεσε να πάει πέραν της λογικής της πολιτικής οικονομίας, διαπιστώνοντας –πριν από τον Marx– ότι αυτή η οικονομική θεωρία –εν αντιθέσει με ό,τι ήλπιζε ο Smith– είναι ασυμβίβαστη με την κοινωνική ευτυχία, και επιδιώκοντας να αρθρώσει την πρώτη σοσιαλιστική κοινωνική θεωρία, μέσω του τονισμού της διαπλαστικής δύναμης της κοινωνίας πάνω στα άτομα και της αναγνώρισης ενός αμετακίνητου ορίου ελευθερίας για όλους.

Η αντίσταση της κοινωνίας: καθολική και αυθόρμητη αυτοπροστασία.

Ο Polanyi ήδη υπονόησε επανειλημμένα κατά την εξέταση της δόμησης της οικονομίας της αγοράς ότι η αλματώδης ανάπτυξη που αγκάλιασε ολόκληρο τον πλανήτη μέχρι το 1914, συμβάδιζε με μια αντίδραση ασυμβίβαστη με την αυτορύθμιση της αγοράς. Το κοινωνικό σύστημα φαίνεται να έχει μια διπλή παράλληλη οργάνωση: την επίσημη του οικονομικού φιλελευθερισμού και τη λανθάνουσα της κοινωνικής αυτοπροστασίας (MM: 131). Αναφέρεται λοιπόν, πλέον, ο Polanyi στην εξάπλωση της απειλής της αγοράς και στην αυθόρμητη αντίδραση που τη συνοδεύει.

Ο οικονομικός φιλελευθερισμός γίνεται από τις αρχές του 19ου αιώνα το κυρίαρχο δόγμα της κοινωνίας, επιτάσσοντας τρεις αρχές: την υπαγωγή της εργασίας στους νόμους της αγοράς, τον αυτοματοποιημένο χρηματικό μηχανισμό του κανόνα του χρυσού και το ελεύθερο εμπόριο. Οι τρεις αυτές αρχές αποτελούσαν μια συνεκτική ολότητα και διαμόρφωναν ένα σύστημα το οποίο, για να υπάρξει, έπρεπε να επεκταθεί σε παγκόσμιο επίπεδο –ο φιλελευθερισμός ή θα ήταν παγκόσμιος ή δεν θα υπήρχε. Την αποστολή της παγκόσμιας επιβολής του *laissez-faire* ανέλαβε το κράτος, όπως αποδεικνύει η υπερδιόγκωση των κρατικών λειτουργιών, της γραφειοκρατίας και της σύνδεσης γνώσης και εξουσίας από τα 1830 –όπως αποτυπώθηκε θεωρητικά στο έργο του Bentham. Αντίθετα με ό,τι ισχυρίζονται οι φιλελεύθεροι (von

Mises κ.ά.) –για τους οποίους η αγορά είναι η βασική οργανωτική αρχή που γύρω της δομούνται οι υπόλοιποι θεσμοί–, αποδεικνύεται ότι η εισαγωγή της ελεύθερης αγοράς ενισχύει τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους και παράγει ένα παράλληλο ‘κολεκτιβιστικό’ κίνημα. Ενώ οι οπαδοί της αγοράς ισχυρίζονται ότι ο φιλελευθερισμός θα επιτύγχανε όλα όσα ευαγγελιζόταν αν δεν συναντούσε την αντίσταση μιας αντιφιλελεύθερης ‘συνωμοσίας’ από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, στην πράξη οι ίδιες φιλελεύθερες κυβερνήσεις κατέφευγαν σε κολεκτιβιστικές μεθόδους ενάντια στο *laissez-faire* προκειμένου να προστατεύσουν τον φιλελευθερισμό (MM: 146). Η αυθόρμητη αντίδραση ενάντια σε μια αυτοκαταστροφική ολοκλήρωση της ελεύθερης αγοράς υπήρξε καθολική γιατί καθολικά ήταν και τα ζωτικά συμφέροντα που απειλήθηκαν.

Βασική θέση του Polanyi αποτελεί η άποψη ότι η αντίδραση ενάντια στην αγορά είναι μια αντίδραση του συνόλου της κοινωνίας· αυτή τον ωθεί να ασκήσει κριτική στη μαρξιστική θεωρία περί ταξικών αντιθέσεων. Ο Marx ακολουθεί τους φιλελευθέρους οικονομολόγους και κυρίως τον Ricardo και εκδηλώνει ανάλογη πίστη στην προτεραιότητα της οικονομίας (βλ. και Humphreys 1969: 203). Ο μαρξισμός φαίνεται να διέπεται από τις ίδιες πλάνες με τον φιλελευθερισμό όσον αφορά την ερμηνεία των μέτρων προστασίας:

Ουσιαστικά φιλελεύθεροι και μαρξιστές εντόπιζαν τις ρίζες του προστατευτισμού σε επιμέρους συμφέροντα· απέδιδαν τα αγροτικά δασμολόγια στην πολιτική πίεση που ασκούσαν αντιδραστικοί μεγαλογαιοκτήμονες και καθιστούσαν τη δίψα για κέρδος των μεγιστάνων της βιομηχανίας αποκλειστικά υπεύθυνη για την ανάπτυξη μονοπωλιακών επιχειρήσεων· τέλος, θεωρούσαν τον πόλεμο αποτέλεσμα της δράσης αχάλινωτων επιχειρηματιών (MM: 149).

Κατά τον Polanyi τα ταξικά συμφέροντα ερμηνεύουν μόνο μερικώς τις κοινωνικές διαδικασίες –για να κατανοηθεί πραγματικά η σκοποθεσία τους πρέπει να τοποθετηθούν εντός της κοινωνικής *ολότητας*¹⁴ γι’ αυτό και η επιτυχία κάθε ταξικού κινήματος θα εξαρτηθεί από ποια μέρη της κοινωνίας επιδιώκει να αποσπάσει υποστήριξη. Η θεωρία που συνδέει την αντίδραση με τα οικονομικά συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων είναι λανθασμένη γιατί βασίζεται μόνο στην κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Θα πρέπει να προχωρήσουμε πέραν του φιλελευθέρου οικονομισμού, που αμφισβητεί την καταστροφή και θεωρεί την κοινωνική αλλαγή ως αποτέλεσμα τεχνολογικών μεταβολών που ώθησαν τις οικονομικές δυνάμεις, αλλά και πέραν του μαρξιστικού οικονομισμού, ο οποίος περιορίζει την ουσία της εκμετάλλευσης σε μια έννοια άνισης ανταλλαγής.

Ο πλέον σημαντικός παράγοντας που επλήγει από την εξάπλωση της αγοράς ήταν η πολιτισμική υπόσταση των ανθρώπινων κοινωνιών. Η μεγαλύτερη καταστροφή δεν ήταν η οικονομική εκμετάλλευση, αλλά η διάρρηξη του πολιτισμικού νοήματος των προηγούμενων κοινωνιών που οδήγησε τους ανθρώπους σε ένα κενό ως προς τους λόγους της ύπαρξής τους. Η προσπάθεια αντικατάστασης της χαμένης συνοχής με τους θεσμούς της αγοράς, θυμίζει την καταστροφή που επέφερε η δυτική επέμβαση στις κοινωνίες της Ινδίας και της Αφρικής, αφού ο θρυμματισμός της θεσμικής και νοηματικής συνοχής των παραδοσιακών αυτών κοινωνιών τις οδήγησε σε ανάλογο εκφυλισμό. Αυτό που απειλήσε η αγορά ήταν οι τρεις θεμελιώδεις έννοιες των μέχρι τότε κοινωνιών: του ανθρώπου –μέσω της αγοράς εργασίας–, της οργάνωσης της παραγωγής –μέσω του διεθνούς κεφαλαίου– και της Φύσης –μέσω της εμπορευματοποίησης της γης και των φυσικών πόρων. Σε αυτά τα τρία επίπεδα κινήθηκε και η αντίσταση της κοινωνίας.

Η αγορά, όπως είπαμε, έπληξε τις ανθρώπινες σχέσεις μέσω της βίαιης υπαγωγής τους στη δομή της αγοράς εργασίας, θεσμό συνυφασμένο με μια ριζικά ατομικιστική κοινωνική οργάνωση. Η φιλελεύθερη πολιτική εξανάγκασε τους ανθρώπους να αποδεχτούν την αγορά εργασίας εφαρμόζοντας, εκτός της αποδιάρθρωσης των παραδοσιακών παραγωγικών σχέσεων, τη λεγόμενη ‘φυσική τιμωρία’ της πείνας στην οποία οδηγούνταν όσοι δεν συμμορφώνονταν με την εξατομικευμένη σχέση του εργάτη με τον εργοδότη (MM: 163). Η αντίσταση της κοινωνίας εκφράστηκε από τη συνεχή εκδήλωση εξεγέρσεων και κινημάτων επί μια εικοσαετία μετά την κατάργηση της Speenhamland –η αυθόρμητη καταστροφή των μηχανών από τους Λουδίτες και το κίνημα των χαρτιστών είναι οι κυριότερες περιπτώσεις. Η ουσία του πρώτου υπάρχει με τον πλέον σαφή τρόπο για τον Polanyi στις πρώιμα σοσιαλιστικές ιδέες του Owen: ο ουμνισμός, που άντεξε ως τα τέλη της δεκαετίας του 1840, προέβαλε τη συνεργασία ως την οδό με την οποία οι εργάτες θα παρέκαμπταν τον καπιταλισμό και οι άνθρωποι θα γίνονταν κύριοι του εαυτού τους. Επρόκειτο για μια θρησκεία της βιομηχανίας με απόστολό της την εργατική τάξη· τα ιδεολογικά στοιχεία της ήταν η πίστη στην ειρηνική επανάσταση και η αντιπαλότητα στην υπερβατικότητα του χριστιανισμού. Η αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων και η άρση του χωρισμού της κοινωνίας σε οικονομική και πολιτική σφαίρα θα ερχόταν από την πνευματική αναγέννηση και μόρφωση που θα επιτύγχαναν αυτόνομα οι εργάτες.

Το κίνημα του χαρτισμού, μια δεκαετία αργότερα, παρότι ενέπλεξε μεγάλες μάζες ανθρώπων απείχε παρασάγγας από τον ουτοπισμό και τον ερ-

γιατισμό του Owen. Επικεντρωμένο σε ένα συγκεκριμένο αίτημα, την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου, έμοιαζε με τα παραδοσιακά μεταρρυθμιστικά κινήματα. Η κορύφωσή του, το 1848, και η σχεδόν ταυτόχρονη εξάντλησή του κατέδειξε και τα όρια των δυνατοτήτων του για τον μετασχηματισμό του πολιτικού καθεστώτος. Η αστική τάξη παραχώρησε το δικαίωμα της ψήφου μόνον αφού η εργατική τάξη είχε απορροφηθεί στη βιομηχανία και της είχε κλείσει ο δρόμος για την εξουσία.

Στην υπόλοιπη Ευρώπη η –καθυστερημένη σε σχέση με την Αγγλία– εμφάνιση του καπιταλισμού και οι –σε αυτόν οφειλόμενες– πολύ καλύτερες συνθήκες της διαδικασίας μετατροπής των αγροτών σε εργάτες, επέδρασε σημαντικά και στη φυσιογνωμία των κοινωνικών κινήματων. Στην ηπειρωτική Ευρώπη η ανάπτυξη της αστικής και της εργατικής τάξης συμβάδισαν, και γι' αυτό το πολιτικό status και η συνείδηση των εργατών ήταν σημαντικά αναβαθμισμένα, γεγονός που έδωσε μεγαλύτερη δύναμη και στα εργατικά κόμματα τα οποία οργάνωσαν τη συνδικαλιστική δράση, ενώ στην Αγγλία ακολουθήθηκε η ακριβώς αντίστροφη πορεία. Παρόλα αυτά, τα κοινωνικά αιτήματα ήταν και στις δύο περιπτώσεις κοινά: να εμποδιστεί η πλήρης ρύθμιση των μισθών και των θέσεων εργασίας από την αγορά. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση κατά τον 19^ο αιώνα δεν απειλήθηκε η κυριαρχία της αγοράς, τα δε μέτρα που επιβλήθηκαν συντέλεσαν ώστε η προστασία του παράγοντα εργασία να αποτελεί και την προϋπόθεση της.

Η επέκταση της εμπορευματοποίησης στο φυσικό περιβάλλον και κυρίως στη γη ακολούθησε μια κλιμακούμενη πορεία. Καταρχάς εμπορευματοποιήθηκε το έδαφος, στη συνέχεια εντατικοποιήθηκε η εκμετάλλευσή του και τέλος επεκτάθηκε αυτό το σύστημα εκμετάλλευσης της γης και στις αποικίες. Στο κέντρο των διαδικασιών αυτών βρίσκεται ο διαχωρισμός του ανθρώπου από τη φύση και η κατάργηση των παραδοσιακών φεουδαρχικών δικαιωμάτων. Η αγροτική παραγωγή σταδιακά υποτάσσεται στις ανάγκες του αστατικού πληθυσμού μέσω της ανάπτυξης του εθνικού εμπορίου, ενώ το διεθνές εμπόριο μειώνει δραματικά τις τιμές των σιτηρών και εξουθενώνει τους παραγωγούς της υπαίθρου. Το αίτημά τους για την επιβολή δασμών στο καλαμπόκι θα τους κάνει να αναζητήσουν προστασία στους φεουδαλικούς θεσμούς εξαιτίας της εχθρικότητάς τους προς την αγορά. Ως εκ τούτου εξηγείται και η διατήρηση της επιρροής της φεουδαρχικής τάξης, αφού συνέχιζε να επιτελεί τη λειτουργία της διασφάλισης των κοινών συμφερόντων της υπαίθρου (MM: 180). Από αυτό το γεγονός κατάγεται σε μεγάλο βαθμό η ταύτιση του οικονομικού φιλελευθερισμού με το συνταγματικό κράτος και

των γαιοκτημόνων με την ακίνητη περιουσία και την αντίδραση. Παρόλα αυτά ο Polanyi ισχυρίζεται ότι μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι φιλελεύθεροι υποστήριξαν την αγροτική τάξη απέναντι στην αυξανόμενη αντίδραση των εργατών. Σε αυτή την περίπτωση τα στρώματα που συνδέονταν με τη γη αποδείχτηκε ότι ήταν πιο εύκολο να συμβιβαστούν με την αγορά απ' ό,τι οι εργάτες.

Η φιλελεύθερη αγορά απείλησε, τέλος, και την ίδια την παραγωγική μονάδα που προϋπήθετε –την καπιταλιστική επιχείρηση– και γι' αυτό και εκείνη αναζήτησε προστασία από τον μηχανισμό της. Το κυριότερο μέτρο προστασίας υπέρ των επιχειρήσεων προήλθε από την ανάγκη αντιμετώπισης της αιφνίδιας πτώσης των τιμών και σε μεγάλο βαθμό γέννησε το νεότερο κεντρικό τραπεζικό σύστημα. Το πρόβλημα της έλλειψης χρήματος σε σχέση με την αύξηση της παραγωγής δημιούργησε την ανάγκη ενός τεχνητού χρήματος, ονομαστικής μόνο αξίας, που συγκρουόταν με τη λογική ταύτισης ονομαστικής και εσωτερικής αξίας όπως απαιτούσε η αγορά. Η θεώρηση του χρήματος ως καθαρά οικονομική κατηγορία αποδείχτηκε λανθασμένη· στην ουσία πρόκειται περισσότερο για μετρητή των ποσοτικοποιημένων αξιώσεων, δηλαδή της αγοραστικής δύναμης της κοινωνίας παρά για μέσο ανταλλαγής, γι' αυτό και η πολιτική του κράτους είχε κάθε λόγο να αποτελεί τον εγγυητή της αξίας του.

Δεν μπορεί να υπάρξει οικονομία της αγοράς, διαχωρισμένη από την πολιτική σφαίρα. Και όμως, μια τέτοια ακριβώς κατασκευή αποτελούσε τη βάση της κλασικής οικονομικής θεωρίας από την εποχή του Ricardo

αναφέρει ο Polanyi (MM: 192). Αποτέλεσμα ήταν ότι η διαμόρφωση του εθνικού δικτύου πιστωτικών μέτρων για τις επιχειρήσεις συνέβαλε στην κατάρρευση του διεθνούς συστήματος, αφού βρισκόταν σε σύγκρουση με τον διεθνή κανόνα του χρυσού, ωθώντας όλο και περισσότερες κυβερνήσεις στην υιοθέτηση ενός οικονομικού εθνικισμού.

Οι συντονισμένες κοινωνικές πιέσεις ενάντια στις αγορές εργασίας, γης και χρήματος είχαν ως αποτέλεσμα την προοδευτική εξασθένηση της αυτορύθμισης την περίοδο 1879-1929. Ακόμη και στην Αμερική, τη χώρα που θεωρούνταν ως το πρότυπο λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς, επιβλήθηκε ισχυρός προστατευτισμός μετά το 1914, με αποκορύφωμα το New Deal. Η αυξανόμενη σημασία του εθνικού χαρακτήρα του νομίσματος συμβάδισε με την ανάπτυξη του θωρακισμένου έθνους –εξέλιξη ασύλληπτη για τη φιλελεύθερη θεωρία– ενοποιώντας ουσιαστικά τον εσωτερικό με τον εξωτερικό προστατευτισμό. Οι διαφορές μεταξύ των κρατών εντοπιζόνταν πλέον στις

διαφορετικές νομοθετικές και διοικητικές πράξεις προστασίας που λάμβαναν, αφού η προστασία η ίδια θεωρούνταν δεδομένη. Στο νομισματικό επίπεδο καθιερώθηκαν ομοιόμορφα διεθνή πρότυπα που διευκόλυναν την επικοινωνία της διεθνούς πίστης η οποία, σε κάποιο βαθμό, αναπλήρωνε τις απώλειες από την επιβράδυνση της διεθνούς εμπορικής κίνησης (MM: 201). Τα κράτη που δεν ακολουθούσαν τις διεθνείς νομισματικές απαιτήσεις αντιμετώπιζαν το ενδεχόμενο βίαιης επιβολής των ισχυρότερων, μετατρέποντας πλέον την ονομασία 'οικονομία της αγοράς' σε ένα όπλο πολιτικής –και στρατιωτικής– επιβολής των ισχυρών κρατών στις αποικίες τους και στα υποτελή κρατικά μορφώματα, όπως η Γερμανία την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η ολοένα αυξανόμενη σημασία του νομισματικού χώρου τον μετέτρεψε στο συμβολικό πεδίο όπου η κατάρρευση της οικονομίας της αγοράς εκδηλώθηκε με τον πλέον εντυπωσιακό τρόπο –με χαρακτηριστικότερη περίπτωση το κραχ του 1929.

Η άρνηση της αγοράς και το ζήτημα της ελευθερίας.

Στο τελευταίο τμήμα του βιβλίου, ο Polanyi επανέρχεται στο ζήτημα που τον είχε απασχολήσει στην αρχή, στο τρόπο δηλαδή με τον οποίο οι ριζοσπαστικές πολιτικές αλλαγές και η γέννηση των αυταρχικών καθεστώτων αποτέλεσαν μορφές αντίδρασης στην καταστροφή των κοινωνικών δεσμών από την επιβολή της αγοράς. Καταρχάς, όταν εμφανίστηκε το ενδεχόμενο κατάρρευσης του συστήματος, τη δεκαετία του 1920, το πρωταρχικό αίτημα που επανήλθε ως απαίτηση της κοινωνίας ήταν η επανασύνδεση οικονομίας και πολιτικής μέσω μιας λαϊκής κυβέρνησης. Ο Polanyi ισχυρίζεται ότι εσωτερικός σκοπός της βιομηχανικής κοινωνίας είναι ο σοσιαλισμός, η υποταγή δηλαδή της αγοράς στα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου (MM: 223).

Οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί και οι τραπεζίτες θα αντιμετωπίσουν όμως το αίτημα αυτό ως την αιτία της αστάθειας του συστήματος και όχι ως τη λύση του. Ο von Mises θα επαναφέρει επιχειρήματα του Bentham και του Ricardo προκειμένου να υπερασπιστεί την εμπορευματική φύση της εργασίας και του νομίσματος. Στο πολιτικό επίπεδο, οι αυξημένοι μισθοί και ο πληθωρισμός θα αντιμετωπιστούν ως οι κυριότερες αιτίες απειλής του κανόνα του χρυσού και του συστήματος της αγοράς, γεγονός που κάνει να επικρατήσει η βούληση των τραπεζιτών. Ως το 1931, τα εργατικά κόμματα απομακρύνονται από την εξουσία σε Αγγλία, Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία και εφαρμόζονται περιοριστικές πολιτικές για τη διάσωση του νομίσματος. Οι απεργίες, που αιτία έχουν την άρνηση των εργατών να μουν στην αγορά ως εμπορεύ-

ματα, αντιμετωπίζονται αρνητικά και καταστέλλονται. Πρόκειται για την ύστατη προσπάθεια αποκατάστασης της αυτορύθμισης της αγοράς υπό τα κελεύσματα των χρηματοπιστωτικών κύκλων της Γενεύης, που επιδίωκαν πλήρη κινητικότητα της εργασίας, ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς και τελικά σταθερότητα των διεθνών συναλλαγών. Οι κυβερνήσεις, για να εξασφαλίσουν τις προϋποθέσεις της ελεύθερης αγοράς, εφάρμοσαν τελείως ανελεύθερα μέτρα και διαισθανόμενες τον κίνδυνο που εκπροσωπούσε η εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού στη Ρωσία, οδηγήθηκαν σε έναν φιλελεύθερο αυταρχισμό που αποδυνάμωσε τις δημοκρατικές δυνάμεις και ενέτεινε τη δυσπιστία που είχαν οι λαϊκές μάζες απέναντι στους νομοθετικούς και εκτελεστικούς θεσμούς, λόγω της αντίφασης μεταξύ των δικών τους αιτημάτων και των αποφάσεων που αυτοί λάμβαναν. Η κορύφωση της έντασης αυτής είχε ως κατάληξη τον φασισμό.

Ο φασισμός, που δεν είχε συγκεκριμένο πολιτισμικό και ιστορικό υπόβαθρο γι' αυτό και εμφανίστηκε σε πολύ διαφορετικές χώρες, υπήρξε η ριζοσπαστική μεταρρύθμιση της οικονομίας της αγοράς που για να εφαρμοστεί προϋπέθετε την εκρίζωση κάθε δημοκρατικού θεσμού. Η 'φασιστική κατάσταση' (MM: 228), η οποία κατά τον Polanyi δεν εξαρτιόταν τόσο από τη λαϊκή υποστήριξη αλλά από λίγες προσωπικότητες με μεγάλη επιρροή, θα μπορούσε να περιγραφεί ως η απαξίωση όλων των δημοκρατικών θεσμών ώστε να αντικατασταθούν μετέπειτα από τους ηγέτες του κινήματος. Την καταγωγή του ως κίνημα δεν θα πρέπει να την αναζητήσουμε στις παραδοσιακές δυνάμεις της αντεπανάστασης και του εθνικισμού –ο φασισμός μόνο τυχαία συντονίστηκε με τα εθνικιστικά ζητήματα, ως στρατηγική ενός ψευδοεθνικισμού που μετατράπηκε σε αντιεθνικιστικό ιμπεριαλισμό μόλις κατέλαβε την εξουσία. Παρότι στην αρχή δεν εμφανίστηκε ως νέο κοινωνικό σύστημα και παρότι ως σταθερό του στοιχείο είχε την επίκληση μιας μάλλον αόριστης ιδέας του νόμου και της τάξης, ο επικαθοριστικός παράγοντας της ανάπτυξής του ήταν η αποτυχία του συστήματος της αγοράς, γι' αυτό και η συγκρότησή του στηρίχθηκε σε κοινωνικά στοιχεία –αгрότες και μικροαστούς– που είχαν πληγεί από αυτή την αποτυχία. Η αληθινή φύση του φασισμού ως κοινωνικού κινήματος κατέστη σαφής μόνο μετά από το πλήρες αδιέξοδο του συστήματος της αγοράς στα 1929. Η Γερμανία, εγκαταλείποντας εντελώς τον φιλελεύθερο καπιταλισμό, διασώθηκε από την οικονομική καταστροφή και έτσι καρπώθηκε την ηγεμονία από την κατάρρευση του προηγούμενου συστήματος. Το ανταγωνιστικό προς τον φασισμό αυταρχικό οικονομικό σύστημα που προέκυψε μετά την αποτυχία της αγοράς, ήταν ο

μπολσεβικισμός. Οι ηγέτες του είχαν συνείδηση ότι η σταθεροποίηση της επανάστασης θα επιτυγχανόταν μόνο με έναν γρήγορο βιομηχανικό εκσυγχρονισμό, πράγμα που με τις μεθόδους της ασθμαίνουσας αγοράς ουδέποτε θα κατάφεραν. Οι λόγοι, επομένως, που τους οδήγησαν στον οικονομικό αυταρχισμό και απομονωτισμό συνάπτονται με την αποτυχία του διεθνούς συστήματος. Και στις δύο περιπτώσεις –του φασισμού και του μπολσεβικισμού– οι δυνάμεις που κυριάρχησαν κάλυπταν τις εγγενείς αδυναμίες του συστήματος της αγοράς.

Στο τελευταίο μέρος του βιβλίου του, ο Polanyi ασχολείται και με τις κανονιστικές προϋποθέσεις όλης της προηγούμενης ανάλυσής του, που συμπεκνώνονται στο πρόταγμα της ελευθερίας μέσα σε ένα ρυθμιζόμενο κοινωνικό σύστημα. Η κριτική στην οικονομία της αγοράς ήταν κριτική στη θεμελίωση της κοινωνίας στο ιδιωτικό συμφέρον· η εξέλιξη του πολιτισμού του 19^{ου} αιώνα έδειξε ότι κάτι τέτοιο είναι αδύνατο λόγω της αυθόρμητης αντίστασης των κοινωνικών δυνάμεων που απέσπασαν την εργασία και τη γη από τη δικαιοδοσία της αγοράς και αντιτάχθηκαν στην εξάπλωση της ατομικής ιδιοκτησίας. Στο διεθνές επίπεδο η εξαναγκαστική ομοιομορφία που επέβαλλε ο κανόνας του χρυσού, διαμόρφωσε έναν ασφυκτικό κλοιό που απειλούσε την ελευθερία της ανάπτυξης ενώ, αντιθέτως, η ύπαρξη ρυθμισμένων αγορών θα επέτρεπε στις διάφορες χώρες να διαμορφώσουν τη δική τους πολιτική ανάπτυξης. Μπροστά σε αυτήν την εξέλιξη της ρυθμισμένης αγοράς θα πρέπει να διακρίνουμε δύο επίπεδα ελευθερίας (MM: 242): το θεσμικό, το οποίο θα διαμορφώνει το τυπικό πλαίσιο των ελευθεριών και το ηθικό ή θρησκευτικό το οποίο θα νοηματοδοτεί, θα δίνει το νοηματικό περιεχόμενο στους θεσμούς και ως εκ τούτου θα είναι πιο σημαντικό. Εν αντιθέσει με τους φιλελεύθερους που θεωρούν την ελεύθερη κοινωνία ως άθροισμα ατομικών βουλήσεων, που ταυτίζουν κάθε σχεδιασμό με έλεγχο σοβιετικού τύπου και τελικά ανάγουν την ελευθερία στην ελευθερία των επιχειρήσεων, η νέα μορφή ρύθμισης θα πρέπει να περιορίσει την ελευθερία των προνομίων για να ανυψώσει το επίπεδο της κοινωνικής ολότητας.

Το τέλος της οικονομίας της αγοράς γεννά τη δυνατότητα μιας πιο ελεύθερης και δίκαιης κοινωνίας, που ο Polanyi αποκαλεί σοσιαλιστική. Την ίδια στιγμή, ο φασισμός είναι η άλλη δυνατότητα, που πηγάζει πέραν του φιλελευθερισμού, αναγνωρίζοντας την ύπαρξη της κοινωνίας, ταυτόχρονα όμως εξυμνεί την πραγματικότητα της εξουσίας μέσα στην κοινωνία. Αντιθέτως, σκοπός του σοσιαλιστή είναι η αντιπαράθεση με αυτή την πραγματικότητα και η προώθηση της ελευθερίας σε πείσμα της. Σε αυτό ακριβώς το στοιχείο,

την προώθηση της ελευθερίας εντός και διαμέσου των ρυθμιστικών και γραφειοκρατικών μηχανισμών, εντοπίζει ο Polanyi το διακριτικό γνώρισμα του σοσιαλιστή, έναντι του φιλελεύθερου και του φασίστα.

Όσο παραμένει συνεπής με την αποστολή του, που είναι η δημιουργία μεγάλου-τερης ελευθερίας για όλους, δεν πρέπει να φοβάται ότι ο σχεδιασμός ή η εξουσία θα στραφούν εναντίον του και, με την εφαρμογή τους, θα καταστρέψουν την ελευθερία που δημιουργεί. Αυτό είναι το νόημα της ελευθερίας σε μια σύνθετη κοινωνία (MM: 248).

3. Τα όρια της ιστορικής και ανθρωπολογικής κριτικής

Ο Polanyi, όπως είπαμε, στράφηκε μετά το *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός* στην καθαυτό έρευνα των προνεωτερικών κοινωνιών. Σκοπός αυτών των ερευνών του ήταν να καταδείξει τη διαφορετική φύση και λειτουργία της αγοράς στις παραδοσιακές κοινωνίες, προκειμένου όχι μόνο να ενδυναμώσει τη θέση του για την ιστορική σχετικότητα της σύγχρονης οικονομίας της αγοράς αλλά και να επεξεργαστεί ένα νέο συγκριτικό πλαίσιο θεμελίωσης της οικονομικής επιστήμης. Στην προσπάθεια αυτή τον ακολούθησε μια σειρά άλλων ερευνητών, που προέρχονταν κυρίως από τους κλάδους της ανθρωπολογίας και της ιστορίας, και οι οποίοι δημιούργησαν 'σχολή' γύρω από το πρόσωπο του Polanyi. Η επιρροή του, μάλιστα, δεν εξαντλήθηκε στους στενούς συνεργάτες του, αλλά επεκτάθηκε και σε ανθρωπολόγους που δεν συμφωνούσαν πλήρως με τις απόψεις του, όπως ο Marshal Sahlins (Stangfield 1982: κεφ.3). Σε μεγάλο βαθμό το έργο του αποτέλεσε συνολικά έναν από τους ιδρυτικούς πυλώνες του κλάδου της οικονομικής ανθρωπολογίας.

Γεγονός είναι όμως ότι πολλές πτυχές της προσέγγισης του *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* έχουν χαρακτηριστεί που αντιφάσκουν με την κριτική πρόθεσή του και συγκλίνουν με θεωρίες κοινωνικής αναπαραγωγής, όπως είναι ο δομολειτουργισμός.¹⁵ Η παρατήρηση ότι η κριτική σκοποθεσία του έρχεται πολλές φορές σε αντίθεση με τον ενυπάρχοντα στο έργο του λειτουργισμό θα μπορούσε να στοιχειοθετήσει την πρώτη αρνητική παρατήρηση για το επιχείρημα του Polanyi. Ιδιαίτερος κοντά με τον λειτουργισμό τον τοποθετεί η άποψή του ότι ολόκληρη η κοινωνία αντιδρά αυθόρμητα απέναντι στην απειλή της αγοράς, θεσπίζοντας μέτρα για την προστασία και τη λειτουργία των προϋποθέσεων της ίδιας της αγοράς. Με αυτόν τον τρόπο η κοινωνία φαίνεται να αποτελεί ένα είδος οργανικής ολότητας, εγγειανού τύπου, που αποσκοπεί στην αναπαραγωγή της εσωτερικής ηθικής ουσίας της

απέναντι στον εξωτερικό κίνδυνο που αναπαριστά η αγορά. Όπως είδαμε, ο Polanyi ισχυρίζεται ότι πολλές φορές η ανεξέλεγκτη λειτουργία της αγοράς, που γεννά τη δυνατότητα αυτοκαταστροφής της, βρίσκει το λειτουργιστικό της αναπλήρωμα στην ίδια την αντίδραση της κοινωνίας, η οποία με την κινητοποίησή της προστατεύει τις ίδιες τις προϋποθέσεις της αγοράς, αναπαράγοντάς την. Σε αυτό το σημείο όμως, ο Polanyi μοιάζει να κάνει περισσότερο ένα είδος μελέτης των λανθανουσών λειτουργιών [latent functions] που συμβάλλουν στη συντήρηση του κοινωνικού σχηματισμού, ερχόμενος κοντύτερα στον Parsons παρά σε μια θεωρία συγκρότησης των όρων ανατροπής της οικονομίας της αγοράς από την κοινωνία.

Το λειτουργιστικό στοιχείο στη σκέψη του Polanyi μας οδηγεί και στη διαφοροποίησή του από τον μαρξισμό, ως το άλλο μεγάλο παράδειγμα κριτικής της φιλελεύθερης θεωρίας από τα αριστερά. Προνομιακότερο πλαίσιο εισαγωγής μας στη διαφορά αυτή δεν μπορεί να είναι άλλο από την επιρροή που δέχθηκε ο Polanyi από τον Lukacs –επιρροή που πρέπει να θεωρείται δεδομένη, αφού οι δύο στοχαστές είχαν συναντηθεί στους θεωρητικούς κύκλους της Βιέννης. Ο Lukacs στο *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* (1923) διαμορφώνει την έννοια της ολότητας ως την προνομιακή οπτική από την οποία είναι δυνατή η συνολική μεθοδολογική ανάλυση και αλλαγή του συστήματος. Στον καπιταλισμό, εφόσον η αστική τάξη μένει προσκολλημένη στον μεθοδολογικό ατομικισμό και, ως εκ τούτου, επιτυγχάνει μια μόνο τμηματική σύλληψη της κοινωνίας, την προνομιακή αυτή οπτική την έχει το προλεταριάτο λόγω της ιδιόμορφης ταξικής του τοποθέτησης που το καθιστά τον παραγωγό των αντικειμενικών προϋποθέσεων του συνόλου της κοινωνίας και γι' αυτό η αλλαγή του καπιταλιστικού συστήματος θα προέλθει από τη δική του συνειδητοποίηση και πράξη (ενδεικτικά, Lukacs 1971: 128, 159, 209). Μπορεί η ταξική αυτή τοποθέτηση της προνομιακής μεθοδολογικής οπτικής από τον Lukacs να φαντάζει δογματική, όμως κατά τη γνώμη μας η θέση του Polanyi είναι ακόμη δογματικότερη: η κοινωνία σε αυτόν παρουσιάζεται ως ένα ενιαίο αδιαφοροποίητο υποκείμενο, το οποίο απειλείται από ένα εξωτερικό 'κακό' ουσιοκρατικού χαρακτήρα, την αυτονομούμενη και εξαπλούμενη αγορά. Η απειλή αυτή γνωρίζει την αντίσταση ενός αυτόματου, αυτοπροστατευτικού ηθικού μηχανισμού από το σύνολο της κοινωνίας, ο οποίος επίσης λαμβάνει έναν ουσιοκρατικό χαρακτήρα.¹⁶

Η προβληματικότητα του μεθοδολογικού ολισμού του Polanyi μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε και τη γενικότερη διαφοροποίησή του από την κριτική του ίδιου του Marx. Ο Marx στο *Κεφάλαιο* υπονοεί διαρκώς –έστω και αν

δεν είναι πάντα σαφές— μια μεθοδολογική διάκριση επιπέδων ανάλυσης, με κορυφαίο το αφηρημένο επίπεδο, που αποσκοπεί στην εσωτερική ανακατασκευή της κλασικής οικονομικής θεωρίας, και την έκθεση μιας καθαρής θεωρίας του καπιταλισμού (για μια τέτοια προσέγγιση, βλ. Albritton 1999: κεφ. 2). Το ιστορικό στοιχείο προοδευτικά συνυπάρχει με το συστηματικό σε πιο συγκεκριμένα επίπεδα ανάλυσης είτε γενετικά-κανονιστικά (άδικη και βίαιη εγκαθίδρυση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων μέσω της πρωταρχικής συσσώρευσης) είτε πολιτικά-πρακτικά για να καταδείξει μέσα από την ταξική πάλη τις εναλλακτικές δυνατότητες κοινωνικής οργάνωσης απέναντι στα όρια του κυρίαρχου συστήματος τα οποία έχουν αναδειχθεί από τη θεωρητική έκθεση του. Η ανάλυση του Polanyi συγχέει το θεωρητικό με το ιστορικό και ανθρωπολογικό στοιχείο και ως εκ τούτου μπορεί μόνο να καταγγείλει την οικονομική θεωρία ως ‘ουτοπική’, επειδή τη διαφεύδουν τα ιστορικά και ανθρωπολογικά στοιχεία, και όχι να την ανασκεύασει ως θεωρητικά ασυνεπή.

Ομόλογη των θεωρητικών του επιλογών είναι και η πολιτική ρητορική του Polanyi που αποπνέει συχνά έναν ηθικό ρομαντισμό (πρωτογονισμό [primitivism], γράφει ο Humphreys 1969: 171) ως προς την εικόνα που δίνει για τις προνεωτερικές κοινωνίες και τις εναλλακτικές δυνατότητες απέναντι στο σύστημα της αγοράς. Επιλέγοντας να τονίσει την κοινωνική και νοηματική συνοχή αυτών των κοινωνιών παραβλέπει ότι αυτή η συνοχή στηρίζεται σε πολλές περιπτώσεις στον πολιτικό αυταρχισμό, στην καταπίεση ευρύτερων κοινωνικών ομάδων (γυναίκες κ.λπ.) και στην αναπαραγωγή αυστηρά ιεραρχημένων και πατερναλιστικών σχέσεων.¹⁷ Παρομοίως, όσον αφορά τις δυνατότητες αντίστασης στην αγορά στο εσωτερικό των καπιταλιστικών κοινωνιών προβάλλει έναν έντονο αυθορμησιακό εργατισμό και βολονταρισμό, χωρίς να δίνει ιδιαίτερο βάρος στα διαφορετικά αιτήματα και συμφέροντα όσων αντιδρούν στην αγορά, στάση που απορρέει τόσο από τις αναρχοσυνδικαλιστικές επιρροές που δέχθηκε όσο και, κυρίως, από τον αδιαφοροποίητο μεθοδολογικό ολισμό του.

Παρά τις οποίες προβληματικές μεθοδολογικές και κανονιστικές επιλογές, το εγχείρημα του Polanyi στο *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* παραμένει ιδιαίτερος σημαντικός: ήταν ουσιαστικά η πρώτη κοινωνική ανάλυση που αξιοποίησε τα ανθρωπολογικά στοιχεία τα οποία φανέρωναν τη διαφορετικότητα των προνεωτερικών κοινωνιών, πηγαίνοντας πέραν του δυτικοκεντρισμού πολύ πριν από την αποαποικιοποίηση. Ταυτόχρονα, η διεπιστημονική ιστορική του ανάλυση αποτελεί μία από τις πλέον πολύπλευρες κριτικές των δεινών που επιφέρει η προσκόλληση στην οικονομία της αγοράς ως το μο-

ναδικό κέντρο ανάπτυξης των νεωτερικών κοινωνιών. Η κριτική αυτή φαντάζει μάλιστα σήμερα ιδιαιτέρως επίκαιρη: μετά την κυριαρχία, κατά την τελευταία εικοσαετία, της παγκοσμιοποίησης ενός επιθετικού φιλελεύθερου προτύπου οικονομικής οργάνωσης, που ως χαρακτηριστικά του έχει την αυτονόμηση των παραγόμενων χρηματοοικονομικών αγορών και τη διεύρυνση της επιρροής τους σε βαθμό πρωτοφανή –αν και μορφολογικά ανάλογο με την περίοδο που αναλύει ο Polanyi¹⁸, μετά την επιδίωξη επικράτησης μιας ενιαίας σκέψης ('Συναίνεση της Ουάσιγκτον'),¹⁹ την επιβολή μιας ομοιόμορφης οικονομικής πολιτικής υπέρ της απελευθέρωσης των αγορών και την απειλή πολιτικής βίας από διεθνείς οργανισμούς, που βρίσκονται υπό την ηγεμονία των ΗΠΑ, προκειμένου να επικρατήσουν συνθήκες ευνοϊκές για την αγορά και τις επιχειρήσεις. Όλα αυτά είναι στοιχεία που υπενθυμίζουν έντονα τις παρατηρήσεις του Polanyi, και αν αυτή η ανάλυσή του απολήγει στην άνοδο του φασισμού ως απότοκο της αποτυχίας του συστήματος που στηρίχθηκε στην αγορά, το ενδεχόμενο του κινδύνου ανόδου αυταρχικών κινημάτων λόγω της ανασφάλειας και της απαξίωσης των πολιτικών θεσμών που παράγουν οι παγκοσμιοποιημένες αγορές ορθώνεται σήμερα πολύ ζωντανό. Υπ' αυτές τις συνθήκες *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* γίνεται ένα βιβλίο-πρόκληση για τη σημερινή θεωρία –κάθε υπεράσπιση του φιλελευθερισμού θα πρέπει να αντιπαράθεται σε αυτόν, κάθε κριτική του φιλελευθερισμού θα πρέπει να τον λαμβάνει ως βασική της αφετηρία.

Σημειώσεις

1. Το ζήτημα της σχέσης embeddedness-disembeddedness [ένταξης-αποένταξης/ αυτονομίας] της οικονομίας στις κοινωνικές σχέσεις είναι βασική προβληματική του κλάδου της οικονομικής κοινωνιολογίας· το σημαντικότερο σχετικό άρθρο είναι του Mark Granovetter. Ο συγγραφέας –που ρητώς αναγνωρίζει τη σύνδεση της 'υποστασιακής' σχολής του Polanyi με το ζήτημα της 'ένταξης' (Granovetter 2002: 70)– χρησιμοποιεί την έννοια αυτή όχι μόνο για να επισημάνει τις κριτικές που έχουν ασκηθεί στην κλασική και νεοκλασική κατασκευή του 'οικονομικού ανθρώπου' (ό.π.: 72-73, 88), αλλά και για να ασκήσει κριτική στη σύγχρονη προσέγγιση των θεσμικών οικονομικών η οποία εξηγεί τη δημιουργία των επιχειρήσεων, αλλά και των συλλογικών θεσμών γενικότερα με βάση το 'συναλλακτικό κόστος' (ό.π.: 79). Στην πραγματικότητα, μεγάλο μέρος της λειτουργίας στο εσωτερικό των επιχειρήσεων αλλά και στις μεταξύ τους σχέσεις βασίζεται σε διάφορων μορφών προσωπικές και κοινωνικές σχέσεις (ό.π.: 80-81). Το λάθος των κοινωνιολόγων, κατά τον Granovetter, είναι ότι έχουν αποδεχτεί την αγορά ως μη επιδεκτική κοινωνιολογικής ανάλυσης ενώ, αντιθέτως, αν αξιοποιούσαν την έννοια της embeddedness θα μπορούσαν να εξηγήσουν καλύτερα και τις ευρύτερες κοινωνικές δομές επιστρέφοντας στη 'βεμπεριανή παράδοση' (ό.π.: 87, 89-90). (Το άρθρο του Granovetter

μεταφράστηκε πρόσφατα στα ελληνικά στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.). *Κείμενα Οικονομικής Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg 2006, όπου και ο όρος embeddedness μεταφράζεται ως 'έδραση'.)

2. Σύμφωνα τουλάχιστον με την ορολογία που καθιέρωσε ο Lionel Robbins στο περίφημο δοκίμιο του 'An Essay on the Nature and Significance of Economic Science' (1932), το οποίο σε μεγάλο βαθμό οριοθέτησε επισήμως το αντικείμενο της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης.

3. Είναι ιδιαίτερος ενδιαφέρον ότι στη νεοκλασική θεωρία έχει αναπτυχθεί μια εσωτερική κριτική της έννοιας του homo economicus. Ο Amartya Sen έχει επικεντρωθεί στην απλοϊκότητα της οικονομικής θεωρίας της ωφέλειας, η οποία απομειώνει την ανθρώπινη ορθολογικότητα σε μια συνεπή (προβλέψιμη) εγωιστική επιδίωξη του οικονομικού συμφέροντος, καταλήγοντας να στηρίζεται σε μια καρικατούρα ενός 'ορθολογικού ηλίθιου'. Η αναποτελεσματικότητά αυτού του αναλυτικού πλαισίου αποδεικνύεται από το ότι δεν μπορεί να εσωτερικεύσει μια σειρά ορθολογικών (με ευρύτερα κριτήρια) ανθρώπινων συμπεριφορών που εμφανίζονται και στον οικονομικό κόσμο, με κορυφαίο όλων το φαινόμενο της δέσμευσης (Sen 2001: 117, 123, 126).

4. Τα βιογραφικά στοιχεία αντλούνται από τα Humphreys 1969: 165-181, Block-Somers 1999: 77-80, Levitt-Polanyi 1999: 5-20. Το τελευταίο, γραμμένο από την κόρη του, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί δίνει μια εικόνα των πολιτικών απόψεων του Polanyi καθώς και μια περιγραφή της δέσμευσής του στον σοσιαλισμό καθόλη τη διάρκεια της ζωής του.

5. Οι παραπομπές αναφέρονται στην ελληνική έκδοση Karl Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Νησίδες 2001.

6. Σημαντικό είναι να επισημανθεί ότι στην ανάλυσή του για την πρωταρχική συσσώρευση, την οποία ο Polanyi προϋποθέτει χωρίς να το ομολογεί, ο Marx συνδέει την απωλλοτρώση του πληθυσμού της υπαίθρου και τις περιφράξεις των γαιών με τη γένεση του βιομηχανικού κεφαλαίου (Μαρξ 1963: 740-756, 766-784).

7. Η έκφραση του Adam Smith είναι η εξής: 'Ο καταμερισμός της εργασίας δεν προέρχεται καταρχάς από την επίδραση κάποιας ανθρώπινης σοφίας... αποτελεί την αναγκασία, αν και βραδεία και βαθμιαία συνέπεια μιας ορισμένης φυσικής ροπής της ανθρώπινης φύσης που δεν στοχεύει σε ένα τέτοιο γενικευμένο όφελος, της ροπής δηλαδή προς το να διαπραγματεύεται, να εμπορεύεται και να ανταλλάσσει ένα πράγμα μ' ένα άλλο' (Smith 1976: 17).

8. Στο τέλος μάλιστα του δοκιμίου του, ο Mauss σημειώνει την αντίθεση της έννοιας του δώρου με τη σύγχρονη ωφελιστική ηθική και την απολυτοποίησή της από τους οικονομολόγους (Μως 1979: 162). Η έννοια του συμφέροντος είναι μια εντελώς σύγχρονη κατασκευή χωρίς καμία στήριξη στις προηγούμενες κοινωνίες, 'Ο οικονομικός άνθρωπος [homo economicus] δεν βρίσκεται πίσω μας αλλά εμπρός μας: σαν άνθρωπος της ηθικής και του καθήκοντος, σαν άνθρωπος της επιστήμης και του ορθού λόγου. Για παρά πολύ καιρό ο άνθρωπος ήταν κάτι ολότελα διαφορετικό και δεν πάει πολύς καιρός που έχει γίνει μηχανή -μια υπολογιστική μηχανή' (Μως 1979: 168).

9. Ο Αριστοτέλης, στο πρώτο βιβλίο των *Πολιτικών*, ορίζει την ανταλλαγή ενός πράγματος με μοναδικό σκοπό την επαύξηση του κέρδους (την απόκτηση χρήματος) ως παρά φύσιν (πρόκειται για την καπηλική, 1257b). Για να καταλάβουμε αυτόν τον ισχυρισμό θα πρέπει να ανατρέξουμε σε ένα προηγούμενο απόσπασμα όπου γράφει ότι κάθε πράγμα έχει δύο χρήσεις (1257^a 6-10): μία κατά τη φύση του (το ρούχο που το φοράμε) και μία άλλη που δεν ταιριάζει στη φύση του και αποσκοπεί σε κάτι άλλο (το ρούχο ως εμπορικό ισοδύναμο για την απόκτηση χρήματος). Υπάρχει μάλιστα και μια περαιτέρω μορφή της μετατροπής του χρήμα-

τος σε αυτοσκοπό, η καθαρή του μορφή, ο τόκος (η οβολοστατική), για την οποία ο Αριστοτέλης λέει ότι 'ευλογώτατα μισείται η οβολοστατική' αφού είναι η τέχνη της απόκτησης χρήματος 'η μάλιστα παρά φύσιν' (1258b). Ενδεικτικό για τα ενδιαφέροντα των ύστερων μελετών του Polanyi είναι το κείμενό του με τίτλο 'Aristotle discovers the economy' σε Dalton (1968).

10. Για μια συγκεφαλαιώση των επιχειρημάτων ενάντια στην αγορά ως 'φυσική κλίση' του ανθρώπου, που απηχούνται και στο έργο του Polanyi, βλ. το κείμενο του μαθητή του Marcel Mauss, Alain Caillé (1996: 132-136).

11. Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο η σημασία που αποδίδει ο Max Weber, στη *Γενική οικονομική ιστορία* του, στον ρόλο του κράτους στην ανάπτυξη του σύγχρονου καπιταλισμού. Συγκεκριμένα, μιλώντας για την αιτιακή σύνδεση της οργάνωσης του νεωτερικού έθνους-κράτους με τον καπιταλισμό αναφέρει: 'Από την αναγκαστική συμμαχία του κράτους με το κεφάλαιο, γεννήθηκε η εθνική τάξη των πολιτών, η αστική τάξη με τη σύγχρονη έννοια της λέξης. Το κλειστό εθνικό κράτος, λοιπόν, έδωσε στον καπιταλισμό τις δυνατότητες να αναπτυχθεί -και όσο το εθνικό κράτος δεν δώσει τη θέση του σε μια παγκόσμια αυτοκρατορία, θα διαρκεί επίσης και ο καπιταλισμός' (Weber 1995: 337).

12. Ο Robert Owen αποτελεί μια βασική επιρροή των θεωρητικών όσο και πολιτικών θέσεων του Polanyi (K. Polanyi-Levitt 1996: 6, 11). Ο Polanyi δεν χάνει ευκαιρία να εκφράζει τον θαυμασμό του για τις απόψεις του, ενώ όπως θα δούμε πιο κάτω τον χαρακτηρίζει τον άνθρωπο που 'ανακάλυψε' τη νεωτερική κοινωνία.

13. 'Καμία κοινωνία δεν μπορεί ασφαλώς να είναι ευημερούσα και χαρούμενη, της οποίας το μεγαλύτερο μέρος των μελών είναι φτωχά και εξαθλιωμένα' (Smith 1976: 88). Ο Adam Smith δεν διαμορφώνει τη θεωρία του για την οικονομία αυτόνομα, αλλά την αντιμετωπίζει υπό την επήρεια ολόκληρης της παράδοσης του φυσικού δικαίου [natural jurisprudence], για την οποία η έννοια της δικαιοσύνης είναι κεντρικό ζήτημα, που αναγκαστικά κληρονομεί και αυτός εντάσσοντάς το στα πλαίσια της ιδιοκτησιακής κοινωνίας (Hont-Ignatieff 1983: 42-44).

14. Ο Polanyi στην έννοια της ολότητας που χρησιμοποιεί είναι σαφέστατα επηρεασμένος από το Lukacs (Block-Somers 1999: 109-111). Στις ομοιότητες και τις διαφορές του δικού του ολισμού από το λουκασιανό θα επανέλθουμε στη συνέχεια.

15. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το ενδιαφέρον που προκάλεσε το έργο του Polanyi και η αξιοποίηση πολλών πορισμάτων των ερευνών του από συνεργάτες του Talcott Parsons, όπως Neil Smeltser και ο S. Eisenstadt (Humphreys 1969: 177).

16. Τον κίνδυνο αυτόν φαίνεται να γνωρίζουν και να αντιμετωπίζουν καλύτερα σύγχρονοι θεωρητικοί οι οποίοι, όπως ο Polanyi, σκοπεύουν σε μια 'κοινωνική' κριτική της οικονομίας της αγοράς, όπως ο Bourdieu. Για τον Bourdieu, το 'πεδίο' της οικονομίας της αγοράς δεν είναι σε καμία περίπτωση μια ενιαία οντότητα, αντιθέτως αναλύεται ως ένα σύνθετο πλέγμα σχέσεων ιεραρχίας και ισχύος μεταξύ των επιχειρήσεων, το οποίο δέχεται τις εξωτερικές επιδράσεις του κράτους και των διεθνών αγορών (Bourdieu 1997: 52-60).

17. Αυτό είναι ένα από τα βασικά σημεία όπου επικεντρώνεται και η φιλελεύθερη κριτική στον Polanyi. Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο του Sandall (2003), όπου ο Polanyi κατηγορείται ότι ποτέ δεν μπόρεσε να κατανοήσει τη λογική της ελευθερίας πάνω στην οποία δομούνται οι δυτικές κοινωνίες. Ο Polanyi εξαιτίας του μίσους του γι' αυτό το σύστημα, αλλά και της αδυναμίας του να εξηγήσει την ανάκαμψη και την παραγωγικότητα της οικονομίας της αγοράς μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στράφηκε στις προνεωτερικές κοινωνίες, καλλιεργώντας έναν ρομαντικό πρωτογονισμό που ουδέποτε στηρίχθηκε σε επιτόπιες έρευνες του ίδιου σε εκείνες τις κοινωνίες. Αποκορύφωση αυτής της τάσης είναι η μελέτη του για τη

Δαχομένη, όπου εκεί, η εμμονή του Polanyi σε ένα σύστημα υποταγής της οικονομίας στις ρυθμιστικές αρχές, καταλήγει, κατά τον Sandall, στη δικαιολόγηση ενός τυραννικού, δολοφονικού καθεστώτος που στηριζόταν στη δουλεία.

18. Οι Held, McGrew, Golbatt και Perraton στο βιβλίο τους για την παγκοσμιοποίηση με χαρακτηριστικό τίτλο *Global Transformations*, εκτός του ότι αναγνωρίζουν στο πρόσωπο του Polanyi έναν μεγάλο ιστορικό της οικονομίας (Held, McGrew, Golbatt, Perraton 1999: 220), παρατηρούν αρκετές ομοιότητες στη μορφολογία και την έκταση της χρηματοοικονομικής ολοκλήρωσης μεταξύ της περιόδου 1870-1914 και της σημερινής. Παρόλα αυτά καθιστούν σαφές ότι το σημερινό πλαίσιο αναδεικνύεται ως μια άνευ προηγουμένου έκτασης και έντασης χρηματοοικονομική δραστηριότητα (ό.π.: 196-203).

19. Σχετικά με τα μέτρα οικονομικής πολιτικής που προτείνει αυτή η νεοφιλελεύθερη και κυρίαρχη σχολή σκέψης προκειμένου να προσαρμοστούν όλες οι οικονομίες σε ένα ενιαίο πρότυπο αγοράς (περιορισμός κρατικών παρεμβάσεων, απελευθέρωση εμπορίου, θετικό κλίμα για ξένες άμεσες επενδύσεις, ιδιωτικοποιήσεις, ισοσκελισμένοι προϋπολογισμοί κ.ά.), αλλά και για τις τάσεις κοινωνικής κριτικής που έχουν αναπτυχθεί από την ίδια την πλευρά των φιλελεύθερων οικονομολόγων, με κυριότερη περίπτωση τον Joseph Stiglitz, βλ. Κατσούλης 2005, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Albritton, R. (1999). *Dialectics and Deconstruction in Political Economy*. New York: Palgrave.
- Αριστοτέλης (1939). *Πολιτικά*. Αθήνα: Ι.Π. Ζαχαρόπουλος.
- Block, F. & Somers M. R. (1999). 'Πέραν από την πλάνη του οικονομισμού: η ολιστική κοινωνική επιστήμη του Karl Polanyi' σε Skocpol Th. (επιμ.). *Ιστορική Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Κατάρα.
- Bourdieu, P. (1997). 'Le champ économique', *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 119: 48-66.
- Caille, A. (1998). 'Notes sur la question de l'origine du marché et de ses rapports avec la démocratie' σε Servet J.-M., J. Maucourant, Tiran A. (επιμ.). *La Modernité de Karl Polanyi*. Paris: L'Harmattan.
- Dalton G. (1968). *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of K. Polanyi*, New York: Doubleday.
- Δημητρίου, Σ. (1979). 'Ο Marcel Mauss και η Οικονομική Ανθρωπολογία', προλεγόμενα σε Μως Μαρσέλ, *Το Δώρο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Fine, B. (1999). 'A question of economics: is it colonizing the social sciences?', *Economy and Society*, 3: 403-425.
- Granovetter, M. (2002). 'Economic action and social structure: the problem of embeddedness' σε N. Woosley Biggart (επιμ.). *Readings in Economic*

- Sociology*. Oxford: Blackwell (πρώτη δημοσίευση σε *American Journal of Sociology*, 91, 3: 481- 510, November).
- Held, D., McGrew A., Goldbatt D. & Perraton J. (1999). *Global Transformations*. Cambridge: Polity.
- Hont I. & Ignatieff M. (1983). 'Needs and justice in the Wealth of Nations: an introductory essay', σε Hont I. & Ignatieff M., *Wealth & Virtue. The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Humphreys, S.C. (1969). 'History, Economics and Anthropology: The Work of Karl Polanyi', *History and Theory*, 8, 2: 165-212.
- Κατσούλης, Η. (2005). 'Παγκοσμιοποίηση, κράτος πρόνοιας και shareholder value', *Επιστήμη και Κοινωνία*, 15: 229-260.
- Lukács, G. (1971). *History and class consciousness*. London: Merlin Press.
- Μαρξ, Κ. (1963). *Το Κεφάλαιο*. τομ. Α΄ Αθήνα: Μόρφωση.
- Μως, Μ. (1979). *Το Δώρο*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Polanyi, K. (2001). *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*. Αθήνα: Νησίδες.
- Polanyi-Levitt, K. (1998). 'Karl Polanyi, Socialiste', σε Servet J.-M., J. Mau-courtant Tiran A. (επιμ.). *La Modernité de Karl Polanyi*. Paris: L'Harmattan.
- Sandall, R. (2003). 'Der heilige HaB. Was Karl Polanyi in Dahomey fand', σε K.-H. Bohrer & K. Scheel (επιμ.). *Kapitalismus oder Barbarei?*. Berlin: Klett- Cotta.
- Sen, A. K. (2001). 'Ορθολογικοί ηλίθιοι: μια κριτική στα συμπεριφορικά θεμέλια της οικονομικής θεωρίας', *Επιστήμη και Κοινωνία*, 7: 97-133 (πρώτη δημοσίευση σε *Philosophy & Public Affairs*, 6, 4: 317-344).
- Smith, A. (1976). *The Wealth of Nations*. Chicago: Chicago University Press.
- Stanfield, J.R. (1986). *The Economic Thought of Karl Polanyi: Lives and Livelihood*. Hampshire: Macmillan.
- Weber, Max (1995). *General Economic History*. New Brunswick, NJ: Transaction Books.